

Paus, keizer én koning

Het conflict tussen de wereldlijke en geestelijke macht na Worms

Een van de kenmerkende aspecten die vanaf 2015 behoren tot de leerstof voor het centrale examen geschiedenis is 'het conflict in de christelijke wereld over de vraag of de wereldlijke dan wel de geestelijke macht het primaat behoorde te hebben'. Volgens de CvE-syllabus staat dit conflict ook bekend als de Investituurstrijd.

De meeste geschiedenismethodes concentreren zich bij de behandeling van dit kenmerkende aspect op de strijd tussen paus Gregorius VII (1073-1085) en keizer Hendrik IV (1056-1106). Hun twist rond de benoemingsprocedure van bisschoppen en abten, voortgekomen uit het pauselijke streven de kerk te zuiveren van wereldlijke invloeden, werd in 1122 door hun opvolgers bijgelegd in het Concordaat van Worms. Hier houdt het in de meeste schoolboeken op. Aan latere aanvaringen tussen vertegenwoordigers van beide machten wordt vrijwel geen aandacht besteed. De Investituurstrijd vormde in werkelijkheid slechts een episode in een veel omvangrijker conflict tussen de wereldlijke en geestelijke macht. In dit artikel wordt dieper ingegaan op het verloop van de strijd ná Worms, waardoor de historische betekenis van het conflict hopelijk beter zichtbaar wordt.

Addergebroed

Het Concordaat van Worms was een compromis dat geen eind maakte aan alle onduidelijkheden. De invulling van bisschoppelijke vacatures ging daarom nog altijd vergezeld van gekonkel en geruzie. Toch kwam men er in de hogere regionen van wereldlijke en kerkelijke hiërarchie meestal wel samen uit. Zeker toen in de latere middeleeuwen paus en vorst het ten koste van de lokale geestelijkheid dikwijls op een akkoordje gooiden. De oorzaken voor de grote botsingen vanaf de twaalfde eeuw lagen elders.

Zo was er het *patrimonium Petri*. Van een losse verzameling territoria en bestuurlijke rechten in Midden-Italië werd dit door daadkrachtige pausen als Alexander III (1159-1181), Innocentius III (1198-1216) en Gregorius IX (1227-1241) uitgebouwd tot de 'pauzelijke staat'. Hierin werden de pausen voor de voeten gelopen door de Hohenstaufen, de dynastie die sinds 1138 in Duitsland regeerde. Volgens traditie maakten de Duitse koningen ook aanspraak op de kroon van het *regnum Italiae* (Noord-Italië) en de keizerskroon. Dit leidde tot interventies in de Italiaanse politiek. Omdat de Hohenstaufen bovendien als koningen van Sicilië over het zuiden van Italië heersten, dreigde de pauselijke staat te worden omsingeld. Een verbitterde strijd volgde, waarin de paus ten slotte opriep tot een kruistocht om het Staufische 'addergebroed' uit te roeien. Met de publiekelijke onthoofding van de laatste telg uit het geslacht in 1268 leek het

pausdom in zijn opzet geslaagd. Het bleek een Pyrrusoverwinning. De Hohenstaufen hadden het keizerschap meegeleurd in hun val en de meeste latere keizers zouden schaduwen zijn van hun hoogmiddeleeuwse voorgangers. Maar ook de Heilige Stoel had veren moeten laten. Door banvloeken rond te strooien en kruistochten af te kondigen ter verdediging van aardse belangen had Rome veel van haar prestige verloren. Mede daarom bleek het pausdom niet opgewassen tegen zijn nieuwe tegenstanders: de hoofden van de territoriale of dynastieke koninkrijken.

Paus versus koning

In het keizerrijk lukte het niet om centrale bestuurlijke instellingen te creëren, onder meer door het gebakkelei met de paus. De heersers van koninkrijken als Engeland, Frankrijk en Castilië werkten intussen gestaag aan de opbouw van hun macht. Dat botste niet alleen met de belangen van de adel, maar ook met die van de clerus, die erop was gebrand zijn immuniteitsrechten tegen de oprukkende ambtenaren van de kroon te bewaken.

'Ijverige vazallen van de koning sloegen Becket de hersens in. Hendrik liet zich bij wijze van boetedoening door vier monniken geselen'

In 1170 werd Thomas Becket, de aartsbischop van Canterbury, slachtoffer van deze ontwikkeling. Nadat Hendrik II van Engeland (1154-1189) zich aan tafel woedend had uitgelaten over de koppige Engelse primaat, sloegen overijverige vazallen van de koning Becket de hersens in. De aartsbisschop ging als martelaar de geschiedenis in, Hendrik werd gedwongen zich bij wijze van boetedoening in het openbaar door de monniken van Canterbury te laten geselen. Toch bleek de kroon de uiteindelijke winnaar. Hendrik en zijn opvolgers slaagden erin het bestuur steeds verder te centraliseren ten koste van de autonomie van adel en kerk. De meeste prelaten hadden daar uiteindelijk geen moeite mee. Als gunstelingen van de koning maakten zij deel uit van het nieuwe systeem. Degenen die zich niet wilden schikken konden slechts hopen op hulp uit Rome. ►

Frank Tang is gepromoveerd mediëvist. Hij werkt momenteel als docent en freelance auteur. Vorig jaar verscheen van zijn hand *De Middeleeuwen in een notendop*.

Boven: Zegel van koning Filips IV van Frankrijk, afgebeeld in 'majesteit'.

Linkerpagina: Thomas Becket werd in 1170 in de kathedraal van Canterbury vermoord door vier ridders van Hendrik II. In 1173 werd Thomas Becket heilig verklaard.

Grafmonument voor Bonifatius VIII. Gemaakt door Arnolfo di Cambio. Te zien in het Museo dell'Opera del Duomo in Florence.

Deze trend, die zich binnen vrijwel alle koninkrijken in de een of andere vorm voordeed, vormt de achtergrond van de botsing tussen paus Bonifatius VIII (1294-1303) en Filips IV van Frankrijk (1285-1314). De Franse koning had de geestelijkheid van zijn land gedwongen bij te dragen aan de kosten van de oorlog tegen aartsvijand Engeland. Omdat de paus daar geen toestemming voor had gegeven, verbood Bonifatius in 1296 de Franse clerus de heffing te betalen. Filips reageerde door de stroom kerkelijke belastingen die in normale tijden continu in de richting van Rome vloeide te blokkeren.

Deze eerste ruzie kon nog worden gesust, maar vier jaar later ging het opnieuw mis. De kroon wilde de bisschop van het Zuid-Franse Pamiers berechten wegens ketterij en verraad. Bonifatius sprong voor hem in de bres en stelde dat alleen hijzelf over een bisschop kon vonnissen. De zaak liep volledig uit de hand. In 1303 probeerden de Fransen met hulp van hun Romeinse bondgenoten de paus te ontvoeren. De bedoeling was hem te laten verschijnen voor een speciaal te houden concilie om hem als ketter te laten veroordelen voor zijn vermeende misdaden. Het plan mislukte. Bonifatius wist te ontsnappen, maar overleed kort daarna.

Strijd met de pen

De strijd tussen pausdom en Franse kroon werd vooral met de pen uitgevochten. Zoals eerder de Investituurstrijd, bracht het conflict een reeks brieven, oorkonden, traktaten en pamfletten voort, waarin de kemphanen hun standpunten verdedigden en met modder naar elkaar gooiden. Het meest geruchtmakend vanuit het pauselijk kamp was de bul *Unam sanctam (Ecclesiam)* uit 1302, waarin

Bonifatius de hiërocratische ideeën die sinds de tijd van Gregorius VII in pauselijke kring in zwang waren geraakt, nog eens uiteenzette. In zijn ogen bestond er slechts één kerk, waarbuiten geen verlossing mogelijk was. Die kerk, in de zin van een Christelijk Gemeenbest dat zowel geestelijken als leken omvatte, kon slechts één hoofd hebben: de bisschop van Rome. Die was immers de opvolger van Petrus, de eerste onder de apostelen, aan wie Christus de zorg over zijn kudde had toevertrouwd. De paus beschikte daarom over de twee zwaarden die respectievelijk de geestelijke en wereldlijke macht symboliseerden. Het wereldlijke zwaard werd weliswaar gedelegeerd aan koningen en ridders, maar die waren onderge-

schikt aan het gezag van de priesters. De paus oordeelde daarom of vorsten bekwaam waren hun taak te vervullen, met andere woorden: de paus had de bevoegdheid ongeschikte heersers af te zetten.

Deze hoogdravende uitspraken hadden weinig van doen met de realiteit. De Heilige Stoel had dan wel, vooral met behulp van opstan-

dige Duitse edelen en Ita-

liaanse stadstaten, de

keizer op de knieën

gekregen, maar ze

beet haar tanden

stuk op de Franse

monarchie. Het

overgrote deel

van de Franse

clerus bleef

tijdens het con-

flict loyaal aan

de kroon en

die hofde

zich daar-

om weinig

aan te

trekken

van de

geestelijke sancties waarmee Rome als vanouds op de proppen kwam. De voorgenomen ontvoering van de paus, gepresenteerd als poging tot herstel van de kerk, toonde aan dat de Franse koning de rol van beschermheer van de Heilige Stoel van de keizer had overgenomen. De nieuwe verhoudingen werden duidelijk zichtbaar toen de nieuwe paus, Clemens V (1305-1314), zich in Avignon vestigde, net buiten het Franse koninkrijk maar wel binnen zijn directe invloedssfeer.

Scheiding van machten

Het politieke denken had zich sinds de Investituurstrijd ook in wereldlijke kringen verder ontwikkeld. Keizer Hendrik IV, of liever degenen die in zijn naam de brieven schreven waarin van leer werd getrokken tegen de eisen van de paus, had als argument vooral de 'gewoonte' aangevoerd. Zwartmakerij – Gregorius VII zou zich met list en bedrog meester hebben gemaakt van de pauselijke troon en had omgang met andermans vrouwen – ging gepaard met de beschuldiging dat hij binnen de kerk ongehoorde vernieuwingen had doorgedrukt. Hendrik en zijn aanhangers deden geen beroep op het idee van de 'staat', waarmee men in die tijd nog weinig vertrouwd was. Evenals het pauselijk kamp gingen de keizersgezinden uit van het bestaan van één alomvattend universeel Christelijk Gemeenbest, de *Respublica Christiana*, waarbinnen twee machten bestonden, ieder met hun eigen functies.

'Gregorius werd ervan beschuldigd dat hij zich met list en bedrog meester had gemaakt van de pauselijke troon'

Hendrik IV hield nog vast aan het sinds de dagen van Constantijn de Grote in keizerlijke kringen gehuldigde standpunt dat de keizer daarbij een treetje hoger stond dan de paus. Als beschermheer van de kerk had hij het recht – en zelfs de plicht – in te grijpen in de aangelegenheden van Rome als de situatie daarom vroeg. Toen de keizerlijke partij eenmaal beseftte dat de goede oude tijd voorbij was, drong men erop aan dat de beide machten van elkaar gescheiden moesten zijn. In ieder geval zouden de keizer dan de bemoeienissen van de paus bespaard blijven. De keizer ontving zijn macht direct van God, zonder tussenkomst van kerkelijke hoogwaardigheidsbekleders. Geestelijke en wereldlijke

Een middeleeuwse koning overhandigt een bisschop de symbolen van zijn episcopaat. Houtsnede.

machthebbers dienden harmonieus samen te werken, maar hadden aparte invloedssferen. Toch loerde nog altijd het gevaar van interventies door de priesters, met name de paus, in de wereldlijke sfeer. Het Gemeenebest was immers gegrondvest op eenheid van geloof en daarom gericht op een spiritueel doel, namelijk de bovenaardse eindbestemming van de mens.

Allerchristelijkste koning

Filips IV en zijn medestanders gooiden het over een andere boeg. Ze exploiteerden de nationalistische gevoelens die in hun tijd aarzelend opkwamen en koppelden die aan een modernere, meer seculiere politieke filosofie. De propagandisten van de Franse kroon suggereerden dat alles wat hun koning deed automatisch de zaak van de christenheid diende. Ze verwezen naar de eretitel 'allerchristelijkste koning', die ooit door pausen zelf aan de Franse monarchie was verleend. Door de Franse monarchie in de wielen te rijden, schaadde paus Bonifatius in feite de belangen van de kerk. Hij was dus een ketter en een schismaticus.

Hoewel de Fransen voortborduurden op het oude ideaal van het Christelijke Gemeenebest, waarbij hun koning tot op zekere hoogte de rol van de keizer overnam, vond er een geleidelijke verschuiving plaats. Filips IV kon insi-

nueren dat hij met zijn optreden het heil van de hele christenheid voor ogen had, uiteindelijk werd het idee van het Gemeenebest toch vooral betrokken op het eigen koninkrijk. Het was het eigen vaderland waarvoor het eervol was te vechten en zo nodig te sterven, zoals ooit tijdens de kruistochten voor de bevrijding van Jeruzalem. Deze overheveling van universele, theologisch-kerkrechtelijke denkbeelden naar de nationale, wereldlijke sfeer beperkte zich niet tot Frankrijk: in Engeland en Castilië, en eigenlijk alle laatmiddeleeuwse koninkrijken, werden al even snoevende uitspraken gedaan over de vermeende superioriteit van de eigen koning en het vaderland.

'Het priesterschap had weliswaar meer aanzien, maar de koning was in aardse zaken niet onderworpen aan enig hoger gezag'

Denkbeelden als deze werden gecombineerd met meer seculiere politieke ideeën. Die werden op basis van het Romeins recht en de politieke filosofie van Aristoteles ontwikkeld aan de universiteiten, die vanaf de twaalfde eeuw in heel Europa als paddenstoelen uit de grond schoten. De dominicaner theoloog en filosoof Johannes van Parijs bouwde voort op de conclusies van grote magisters als Johannes van Salisbury en Thomas van Aquino. In *Over de koninklijke en pauselijke macht* (1302) betoogde hij dat het koningschap was gebaseerd op het zogenaamde 'natuurrecht' en 'volkerenrecht'. Het koningschap was ouder dan het 'ware' (christelijke) priesterschap, dat pas was ingesteld met de geboorte van Jezus Christus. De 'staat' waarover de koning heerste, waakte over het algemeen belang van de onderdanen, dat zowel een materiële als een morele component kende. De staat had dus een eigen doel. Het priesterschap, dat een hoger doel diende, namelijk de 'aanschouwing Gods', had meer aanzien. Maar in aardse zaken was de koning niet onderworpen aan enig hoger gezag. Integendeel, op wereldlijk gebied was hij superieur aan de priesters.

Kerk en staat

De laatste grote aanvaring tussen de geestelijke en wereldlijke macht in de middeleeuwen ontstond nadat paus Johannes XXII (1316-1334) had geweigerd de verkiezing van Lodewijk van Beieren tot keizer (1314-1347) te bevestigen. Opnieuw kwam er een ►

Frederik I 'Barbarossa' met zijn zonen, Hendrik VI en Frederick VI. Middeleeuwse illustratie uit de *Welfenkroniek* (Abdij van Weingarten, 1179-1191).

stroom traktaten en pamfletten op gang. Weer liepen de gemoederen hoog op, ook omdat de discussie over de juiste verhouding tussen de beide machten verweven raakte met het zogeheten armoededeбат binnen de kerk. De franciscaner theoloog en jurist Alvarus Pelagi-

hem dat priesters zich alleen met geloofszaken zouden bemoeien, zonder zelfs op dat terrein enige dwingende macht te bezitten.

Marsilius ging nog verder en reduceerde de kerk feitelijk tot een instelling van de staatsmacht. Zijn ideeën waren voor zijn meeste tijdgenoten te radicaal om directe invloed te hebben. Toch zouden vorsten er in toeneemende mate in slagen de kerken binnen hun gebieden onder hun controle te brengen. Daarbij hadden zij de wind in de rug door het Grote Schisma dat tussen 1378 en 1417 de Kerk verdeeld hield.

In de late middeleeuwen en vroegmoderne tijd groeiden de dynastieke of territoriale koninkrijken uit tot soevereine staten, de voorlopers van de moderne natiestaten van Europa. De scheiding van kerk en staat was echter nog niet voltooid, zoals de godsdienstoorlogen bewezen die volgden op de Reformatie. Het principe *cuius regio, eius religio*, waarmee de strijd in Duitsland bij de Godsdienstvrede van Augsburg (1555) voorlopig werd beslecht, liet er geen misverstand over bestaan dat de staat, belichaamd door de vorst, de lakens uitdeelde. ■

De executie van de zestienjarige Koenradijn, de laatste der Hohenstaufen (rechts op deze prent), op last van de pauselijke bondgenoot Karel van Anjou deed de reputatie van het pausdom geen goed. Illustratie uit de Codex Manesse.

us herhaalde in zijn omvangrijke, maar weinig originele *De beklagenswaardige toestand van de Kerk* de bekende hiërocratische argumenten, maar deze maakten weinig indruk meer. Voor nieuwe geluiden moest men aan het keizerlijk hof in München zijn, waar een aantal geleerden zijn toevlucht had gezocht om te ontkomen aan de klauwen van de inquisitie. Willem van Ockham, die tot dezelfde geestelijke orde behoorde als Alvarus, maar er heel andere opvattingen op nahield, adviseerde de kerk dringend zich van al haar aardse macht en rijkdommen te ontdoen. De medicus Marsilius van Padua wees de paus aan als de veroorzaker van alle tweedracht binnen de christenheid. De enige remedie was volgens

Verder lezen

- G. Barraclough, *The Medieval Papacy* (W.W. Norton & Company, New York en Londen 1979).
- P. Leupen, *Gods stad op aarde. Eenheid van Kerk en Staat in het eerste millenium na Christus* (Wereldbibliotheek, Amsterdam 1996).
- P. Leupen, *Keizer in zijn eigen rijk. De geboorte van de nationale staat* (Wereldbibliotheek, Amsterdam 1998).
- M. Barber, *The Two Cities. Medieval Europe 1050-1320* (Routledge, Londen en New York 2004, 2^e ed.) m.n. hoofdstuk 4, 8 en 11.

Voor een recent overzicht van de middeleeuwen:

- W. Blockmans en P. Hoppenbrouwers, *Eeuwen des ondersheids. Een geschiedenis van middeleeuws Europa* (Prometheus, Amsterdam 2002).
- F. Tang, *De Middeleeuwen in een notendop* (Bert Bakker, Amsterdam 2011).

De vindplaats van de genoemde primaire bronnen staan op www.vgnkleio.nl. Veel van deze bronnen zijn ook online te raadplegen in het Medieval Sourcebook: <http://www.fordham.edu/halsall/sbook.asp>

